

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว : กษัตริย์วังหน้าในสมัยรัตนโกสินทร์

ปิยะนาถ อังควาณิชกุล*

ในประวัติศาสตร์ไทย เคยมีพระมหากษัตริย์สองพระองค์ในแผ่นดินเดียวกันอยู่สองครั้ง ครั้งแรกเกิดขึ้นสมัยอยุธยาในรัชสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ทรงแต่งตั้งพระอนุชา สมเด็จพระเอกาทศรถเป็นพระมหากุปราช (วังหน้า) โดยโปรดเกล้าฯ ให้ยกฐานะเป็นพระมหากษัตริย์เทียบเท่าพระองค์ และครั้งที่สองเกิดขึ้นสมัยรัตนโกสินทร์ ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) ทรงแต่งตั้งพระอนุชา เจ้าฟ้าจุฑามณีกรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ดำรงตำแหน่งวังหน้าและยกฐานะเป็นกษัตริย์เสมอพระองค์พระราชทานนามว่าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

นับตั้งแต่สมัยสุโขทัย ตำแหน่งมหากุปราช เป็นตำแหน่งที่มีฐานะรองจากพระมหากษัตริย์ และเป็นที่ทราบกันดีว่าผู้ที่มาดำรงตำแหน่งนี้เป็นผู้ที่มีสิทธิในการขึ้นครองราชย์ต่อจากพระมหากษัตริย์หรือรัชทายาทนั่นเองผู้ดำรงตำแหน่งนี้จะต้องไปประจำอยู่ที่เมืองลูกหลวงหรือเมืองหน้าด่าน เช่นในสมัยสุโขทัยมหากุปราชต้องไปครองเมืองศรีสัชนาลัยอันเป็นเมืองหน้าด่านทางทิศเหนือ ต่อมาในสมัยอยุธยา เนื่องจากการปกครองเปลี่ยนเป็นการปกครองโดยระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ พระมหากษัตริย์มีฐานะเป็นสมมติเทพ ดังนั้นตำแหน่งมหากุปราชจึงเปลี่ยนแปลงเพิ่มเติมเป็น พระมหากุปราช เมื่อมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตำแหน่งนี้ถูกเรียกว่ากรมพระราชวังบวรสถานมงคล แต่ความสำคัญในตำแหน่งนี้ยังคงเหมือนเดิม นอกจากชื่อเรียกมหากุปราช พระมหากุปราช และกรมพระราชวังบวรสถานมงคล มักมีการเรียกกันว่า วังหน้า เหตุที่เรียกว่าวังหน้าสันนิษฐานว่าสืบเนื่องมาจากสมัยอยุธยาในแผ่นดินพระมหาธรรมราชา สมเด็จพระนเรศวรได้กราบบังคมทูลขอพระบรมราชานุญาตจากพระราชบิดาในการสร้างพระราชวังไว้เป็นที่ประทับ

ยามเสด็จมาจากพิษณุโลก โดยเหล่าข้าราชการที่ติดตามสมเด็จพระนเรศวรมาด้วยพากันเรียกพระราชวังนี้ว่า วังจันทร์ ตามชื่อวังที่สมเด็จพระนเรศวรเคยประทับที่พิษณุโลก และได้เปลี่ยนชื่อวังเป็น พระราชวังจันทร์เกษม ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อสมเด็จพระนเรศวรได้ขึ้นครองราชย์ ทรงแต่งตั้งพระอนุชาร่วมพระชนนีเดียวกัน พระเอกาทศรถเป็นพระมหากุปราชพร้อมยกฐานะให้เป็นพระมหากษัตริย์เสมอเท่าพระองค์ ขณะที่พระเอกาทศรถเป็นพระมหากุปราช ได้มีการเรียกพระราชวังแห่งนี้ว่า พระราชวังบวรสถานมงคล และกลายเป็นธรรมเนียมว่าผู้ที่มาดำรงตำแหน่งพระมหากุปราชจะประทับอยู่ที่พระราชวังบวรสถานมงคล ซึ่งตั้งอยู่หน้าพระราชวังหลวง จึงทำให้เรียกกันว่า กรมพระราชวังบวรสถานมงคล หรือ วังหน้า นับแต่นั้นมาธรรมเนียมนี้จึงสืบทอดต่อมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ เดิมผู้ที่จะมาดำรงตำแหน่งวังหน้าจะเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ที่ใกล้ชิดและไว้วางพระราชหฤทัยมากที่สุด ในสมัยสุโขทัยและในสมัยอยุธยานิยมแต่งตั้งพระราชโอรสดำรงตำแหน่ง แต่เมื่อถึงสมัยรัตนโกสินทร์ผู้ที่ดำรงตำแหน่งวังหน้ามักจะเป็นพระอนุชาที่ใกล้ชิดมากที่สุด คือร่วมพระชนนีเดียวกัน เนื่องมาจากพระอนุชาที่ได้รับการแต่งตั้งนั้น มักจะเป็นผู้ที่มีส่วนทำให้พระมหากษัตริย์ได้ขึ้นครองราชย์ และด้วยเหตุที่พระราชโอรสยังทรงพระเยาว์ด้วย เช่นในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (รัชกาลที่ 1) ทรงแต่งตั้งพระอนุชาดำรงตำแหน่งเป็น กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท และเมื่อกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทสวรรคตแล้วสามปี พ.ศ. 2349 กรมพระราชวังหลังทิวงคต รัชกาลที่ 1 จึงพระราชทานอุปราชาภิเษกแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร (รัชกาลที่ 2)

*อาจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

ให้เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล¹ สมัยรัชกาลที่ 2 โปรดให้สถาปนาพระอนุชา เจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์ เป็นกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์² ต่อมากรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์สวรรคต ตำแหน่งวังหน้าว่างมาถึง 7 ปี ไม่โปรดฯ แต่งตั้งผู้ใดจนเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 3) เสด็จขึ้นครองราชย์ โปรดให้เสด็จอาดำรงตำแหน่งเป็นกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ³ ต่อมากรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพสวรรคต พ.ศ. 2375 ไม่มีการแต่งตั้งตำแหน่งวังหน้าใหม่ตำแหน่งวังหน้าจึงว่างมาถึง 18 ปี จนกระทั่งเปลี่ยนแผ่นดินเป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 4) ทรงแต่งตั้งพระอนุชา เจ้าฟ้าจุฑามณี กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ดำรงตำแหน่งวังหน้า แต่แตกต่างจากทุกสมัยเนื่องจากทรงยกตำแหน่งวังหน้านี้ให้มีเกียรติยศเสมอพระมหากษัตริย์ คือมีพระมหากษัตริย์สองพระองค์ในรัชกาลเดียวกัน เหมือนในสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ทรงแต่งตั้งพระเอกาทศรถเป็นพระมหาอุปราชและมีศักดิ์เสมอพระเจ้าแผ่นดิน แต่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว บทบาทหน้าที่และความสำคัญของวังหน้าที่ได้รับการยกฐานะให้เท่าพระมหากษัตริย์มีความชัดเจนมากกว่าสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช

การสถาปนากกรมพระราชวังบวรสถานมงคล

เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต เหล่าขุนนางชั้นผู้ใหญ่เห็นสมควรทูลเชิญ เจ้าฟ้ามงกุฎขึ้นครองราชย์ แต่เนื่องด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชประสงค์ที่จะแต่งตั้งพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ให้ดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล แต่ให้มีศักดิ์เป็นกษัตริย์

เสมอพระองค์ ดังนั้นพวกขุนนางจึงทูลเชิญทั้งสองพระองค์มาที่พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามแล้วทำการทูลเชิญทั้งสองพระองค์เสด็จเถลิงถวัลราชสมบัติ⁴

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้แก้ไขประเพณีการฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล โดยเปลี่ยนนามที่เรียกวังหน้า จากเดิมพระราชวังบวรสถานมงคล เป็น “พระบวรราชวัง” พระราชพิธีอุปราชภิเษกให้เรียกว่า “พระราชพิธีบวรราชภิเษก” พระราชทานพระนามเสมอพระมหากษัตริย์ว่า “สมเด็จพระปวเรนทราเมศมหิศรสังสรรค์พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว”⁵ คำว่า “บวร” ใช้นี้กับวังหลวง และคำว่า “บวร” ใช้นี้กับวังหน้า ถ้าจะออกพระนามให้ชานว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้สมกับเป็นพระมหากษัตริย์ทั้งสองพระองค์⁶

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาพิชัยดาบหัก. “ตำนานวังหน้า.” ใน ประชุมพงศาวดารภาคที่ 13. 2507. หน้า 56.

² แหล่งเดิม. หน้า 63.

³ แหล่งเดิม. หน้า 73 - 74.

⁴ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4. หน้า 376.

⁵ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาพิชัยดาบหัก. เล่มเดิม. หน้า 80.

⁶ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 เล่ม 1. 2528. หน้า 26.

พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระนามเดิมว่า เจ้าฟ้าจุฑามณี หรือมักจะเรียกกันว่าเจ้าฟ้าน้อย เป็นพระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (รัชกาลที่ 2) และสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี เป็นพระอนุชาร่วมพระชนนีเพียงพระองค์เดียวของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และทรงเป็นพระอนุชาในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ต่างพระชนนี⁷ ถึงแม้ว่าโดยฐานะกำเนิดของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว จะทรงมีฐานันดรศักดิ์เป็นเจ้านายชั้นเจ้าฟ้าที่ประสูติจากพระอัครมเหสีในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย แต่เหตุการณ์คราวที่รัชกาลที่ 2 เสด็จสวรรคต กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ (รัชกาลที่ 3) ทรงมีพระชนมายุมากกว่าพระราชโอรสองค์อื่นๆ และมีความรู้กิจการบ้านเมือง เนื่องจากทรงรับราชการนานและมากกว่าองค์อื่นๆ ดังจะเห็นได้ว่าในสมัยรัชกาลที่ 2 กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ทรงกำกับราชการกรมท่า กรมพระคลังมหาสมบัติ กรมพระตำรวจว่าความฎีกาและรับราชการต่างๆ ต่างพระเนตรพระกรรณเป็นอันมาก เหล่าขุนนางข้าราชการ จึงทูลเชิญกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ขึ้นดำรงราชสมบัติเป็นรัชกาลที่ 3⁸ ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 3 เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาดำรงพลเสด็จสวรรคตใน พ.ศ. 2375 รัชกาลที่ 3 ไม่โปรดฯ แต่งตั้งผู้ใดขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลอีก ทั้งนี้สันนิษฐานได้ว่าเหตุที่ไม่แต่งตั้งผู้ใดนั้น เนื่องจากถ้าท่านเลือกพระโอรสก็เกรงพระทัยเจ้าฟ้ามงกุฎ ซึ่งสมควรจะได้ดำรงตำแหน่งเป็นพระมหากษัตริย์ในสมัยพระองค์ขึ้นครองราชย์ตามฐานันดรศักดิ์แต่พระองค์ก็ไม่ได้แต่งตั้งเจ้าฟ้ามงกุฎมาดำรงตำแหน่งวังหน้า อาจด้วยสาเหตุ 2 ประการ ประการแรก เจ้าฟ้ามงกุฎใน

ขณะนั้นทรงผนวชเป็นวชิรญาณภิกขุอยู่ที่วัดบวรนิเวศราชวรวิหาร⁹ ซึ่งท่านทรงผนวชตั้งแต่ปลายสมัยรัชกาลที่ 2 และประการที่สองอาจจะเนื่องมาจากเป็นพระอนุชาต่างพระชนนีและความขัดแย้งในเรื่องของการครองราชย์ จึงไม่อาจแต่งตั้งให้มาดำรงตำแหน่งวังหน้าซึ่งอาจทำให้เกิดความไม่มั่นคงในบัลลังก์ของพระองค์ได้ จากเหตุผลที่กล่าวไปแล้วนั้นหลังจากกรมพระราชวังบวรมหาดำรงพลเสด็จสวรรคต เมื่อไม่มีการแต่งตั้งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลขึ้นใหม่ เหล่าเสนาบดีได้กราบทูลให้ยกเจ้าต่างกรมผู้ใหญ่เลื่อนขึ้นเป็นกรมหลวงกรมขุนเพื่อไม่ให้เกิดความวุ่นวาย ดังนั้นเจ้าฟ้ามงกุฎ จึงได้รับการแต่งตั้งเป็นกรมขุนอิศเรศรังสรรค์ในสมัยรัชกาลที่ 3 ขณะทรงพระชนมายุ 24 พรรษา¹⁰

ในการแต่งตั้งให้เข้ารับตำแหน่งกรมพระราชวังบวรสถานมงคล พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวได้รับมอบหมายให้เป็นผู้บังคับบัญชากรมทหารปืนใหญ่ กรมทหารแม่นปืนหน้า แม่นปืนหลัง และฉนวนอาสารบแซกอาสาจาม นอกจากนั้นในบางโอกาสพระองค์มักจะได้รับพระบรมราชโองการโปรดเกล้าแต่งตั้งให้ปฏิบัติงานในกรณีพิเศษ เช่น เป็นแม่ทัพเรือไปรบญวนที่บันทายมาศ เป็นแม่กองฝึกหัดขุนนางยิงปืนใหญ่ หรือเป็นแม่กองในการทำป้อมปราการเมืองชายฝั่งทะเล ตลอดจนการตรวจและแปลเอกสารรวมทั้งการติดต่อกับทูตต่างประเทศในบางครั้ง¹¹ การที่ทรงได้รับแต่งตั้งให้ปฏิบัติงานดังกล่าวนี้ ก็เนื่องมาจากความถนัด ความสนใจ และการศึกษาของพระองค์

การศึกษาของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

เดิมการศึกษาของเจ้านายเชื้อพระวงศ์ จะได้รับการศึกษาตามแบบอย่างของประเพณีไทย ในสมัย

⁷ นอม นพวรรณ. "พระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว". ในพระบรมราชานุสรณ์ พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทร. 2534. หน้า 44.

⁸ โสมทัต เทเวศร์. เจ้าฟ้ามงกุฎ. 2513. หน้า 74.

⁹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. เล่มเดิม. หน้า 373.

¹⁰ โสมทัต เทเวศร์. เล่มเดิม. หน้า 85.

¹¹ สานิตย์ เพชรภาพ. บทบาทและพระบวรราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว. 2522. หน้า 39.

รัชกาลที่ 3 การศึกษาของไทยเริ่มเปลี่ยนไปเนื่องจากการเข้ามาของชาวตะวันตก โดยชาวตะวันตกที่มีบทบาททางการศึกษาคือพวกมิชชันนารีอเมริกัน มีการศึกษาหาความรู้จากศิลปวิทยาการสมัยใหม่ของตะวันตก มีเจ้านายและข้าราชการบางกลุ่มเห็นความสำคัญในการศึกษาวิทยาการจากมิชชันนารีอเมริกัน ซึ่งในบรรดาเจ้านายและขุนนางที่ศึกษาศิลปวิทยาการสมัยใหม่ในขณะนั้น มีสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ หรือเจ้าฟ้าจุฑามณีรวมอยู่ด้วย สิ่งที่เจ้าฟ้าจุฑามณีทรงเห็นว่าจำเป็นจะต้องศึกษามากที่สุดคือภาษาอังกฤษซึ่งจะเป็นปัจจัยที่จะนำไปสู่การศึกษาในวิทยาการแขนงต่างๆ และใช้ในการติดต่อกับชาวต่างประเทศด้วย ผู้ที่มีส่วนช่วยเหลือสนับสนุนในด้านความรู้ภาษาอังกฤษและวิทยาการให้แก่เจ้าฟ้าจุฑามณีได้แก่ มิชชันนารีที่เข้ามาเมืองไทย ในระยะนั้น เช่น หมอเดวิด เอเบิล (David Abeel) หมอซามูเอล เรย์โนลด์ เฮ้าส์ (Samuel Reynold House) หมอจอห์น ฮาสเซทชานด์เลอร์ (John Hasset Chandler) หมอจอห์น เทเลอร์ โยนส์ (John Talor Jones) หมอดาเนียล บีช บรัดเลย์ (Daniel Beech Bradley) หมอซามูเอล จอห์น สมิท (Samuel John Smith) แต่ก่อนการเดินทางเข้ามาเมืองไทยของมิชชันนารีคณะนี้ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีความรู้ภาษาอังกฤษเป็นพื้นฐานอยู่บ้างแล้ว โดยสันติย์ เพชรกาฬ ได้สันนิษฐานว่าพระองค์ได้ทรงเรียนจากนายโรเบิร์ต ฮันเตอร์ พ่อค้าชาวอังกฤษ ทั้งนี้จากบันทึกของนายโรเบิร์ต ฮันเตอร์ได้กล่าวไว้ว่า

“ขณะที่เขาดั้งรกรากอยู่ในสยาม พระมหากษัตริย์และเสนาบดีได้ไปมาหาสู่เขาบ่อยๆ เพื่อขอความช่วยเหลือและปรึกษาปัญหาต่างๆ และเขายังได้สอนภาษาอังกฤษให้แก่เจ้าฟ้าสองสามพระองค์อีกด้วย”¹²

นอกจากจะทรงศึกษาภาษาอังกฤษแล้ว พระองค์ยังสนพระทัยศึกษาวิทยาการตะวันตกในแขนงต่างๆ เช่นเดียวกับรัชกาลที่ 4 แต่ศึกษาคนละแขนง ทรงสน

พระทัยศึกษาวิชาการเดินเรือ การทหารแบบใหม่ การต่อเรือ การทำแก๊ส และการซ่อมนาฬิกา ผู้ที่ทำการสอนพระองค์ในด้านนี้คือหมอจันตเลและหมอเฮาส์¹³

ผลจากการศึกษาศิลปวิทยาการตะวันตก นอกจากจะทรงได้รับความรู้แล้วยังเป็นการเสริมสร้างสถานภาพทางการเมืองและสังคมให้แก่พระองค์ พระองค์สามารถนำความรู้มาใช้ในการปฏิบัติหน้าที่ราชการในด้านการเมือง จากการศึกษาของสันติย์ เพชรกาฬ กล่าวถึงบทบาทของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอว่า ถึงแม้ว่ารัชกาลที่ 3 จะไม่โปรดชาวตะวันตกเท่าใดนักแต่ทรงเห็นถึงความจำเป็นที่จะต้องใช้ภาษาอังกฤษในการติดต่อกับชาวต่างประเทศ ดังนั้นจึงทรงมอบหมายให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ แปลเอกสารและโต้ตอบจดหมายต่างประเทศเป็นประจำ นอกจากนั้นเวลามีทูตจากต่างประเทศเข้ามาติดต่อทำสนธิสัญญาทางการค้า ซึ่งจำเป็นที่จะต้องอาศัยผู้ที่มีความรู้ความเข้าใจในภาษาอังกฤษดี จึงมีพระราชประสงค์มอบหมายงานด้านนี้ให้แก่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ซึ่งรัชกาลที่ 3 ทรงไว้วางพระทัยและเห็นความสำคัญของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ทางด้านนี้มาก ดังจะเห็นได้จากกรณีนายโยเซฟ บัลเลสเตีย ทูตสหรัฐอเมริกาเข้ามาใน พ.ศ. 2393 เพื่อขอแก้สนธิสัญญาที่นายเอ็ดมันด์ โรเบิร์ตทำไว้เมื่อ พ.ศ. 2376 และเมื่อเซอร์เจมส์ บรูด ทูตอังกฤษซึ่งเข้ามาในปีเดียวกัน ขอแก้สนธิสัญญาที่เฮนรีเบอร์นี ทำไว้เมื่อ พ.ศ. 2369 ในเหตุการณ์ทั้งสองครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงดำริให้ปรึกษาเรื่องนี้กับสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ตั้งพระราชดำริลเมื่อครั้งเซอร์ เจมส์ บรูด เข้ามาตอนหนึ่งว่า

“...จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ราชการแผ่นดินต้องปรึกษาหารือกัน พระยาราชสุภาวดี พระเพชรพิไชย และข้าราชการผู้น้อย นอกจากนั้นเสนาบดีที่เคยใช้สอยเห็นว่า ผู้ใดมีสติปัญญาก็ควรเอามาเป็นที่ปรึกษาด้วย การนี้

¹²สันติย์ เพชรกาฬ. เล่มเดิม. หน้า 18.

¹³แหล่งเดิม. หน้า 25.

เป็นการฝรั่ง สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ทราบอย่างธรรมเนียมฝรั่งมาก ควรจะเป็นที่ปรึกษาใหญ่ได้ ก็แต่ว่าติดประจำป็นอยู่ที่เมืองสมุทรปราการ... ให้พระยาศรีณรงค์คนดีมีสติปัญญา เข้าใจความเชิงุกระแสพระราชดำริลงไปปรึกษาเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ พระยาอุทัยธรรมราชที่เมืองสมุทรปราการ พระยาสุรเสนาที่เมืองนครเขื่อนขันธ์ด้วย...”

ภายหลังจากได้มีการปรึกษาหารือกันแล้ว ได้โปรดจัดให้มีร่างหนังสือตอบเซอร์เจมส์ บรุค ทั้งหมดสี่ฉบับ โดยให้หม่อมจ่อหัน เทเลอร์ โยนส์ แปลจากภาษาไทยเป็นภาษาอังกฤษ โดยให้นายพานิช และนายโยเซฟ เขียนเป็นภาษาอังกฤษ เมื่อได้อ่านตรวจทานทั้งภาษาอังกฤษและภาษาไทยสอดคล้องถูกต้องแล้ว ได้ทำหนังสือตอบดังกล่าวให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ เจ้าฟ้ามงกุฎ และนายเชมส์เฮย์ ตรวจทานทั้งสี่ฉบับอีกครั้งก่อนที่จะส่งมอบให้เซอร์เจมส์ บรุค¹⁴

จากข้อมูลดังกล่าวแสดงให้เห็นว่ารัชกาลที่ 3 ทรงไว้วางพระทัยและเห็นความสำคัญของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์มาก เนื่องจากเห็นความสำคัญและความเหมาะสมในความรู้ความสามารถของพระองค์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการที่ได้รับพระบรมราชโองการให้เป็นผู้ตรวจทานหนังสือตอบขั้นสุดท้ายก่อนที่จะส่งไปให้เซอร์เจมส์ บรุค และถึงแม้ว่าจะได้รับแต่งตั้งร่วมกับบุคคลอื่นอีกสองท่านรวมทั้งเจ้าฟ้ามงกุฎด้วย แต่พระองค์ได้รับแต่งตั้งเป็นอันดับแรก

นอกจากการติดต่อกับต่างประเทศแล้ว การศึกษาวิชาการตะวันตกทำให้พระองค์มีความรู้เชี่ยวชาญในด้านการทหาร หรือเกี่ยวกับการป้องกันประเทศซึ่งเป็นฐานอำนาจการเมืองของพระองค์ พระองค์ทรงปรับปรุงและวิวัฒนาการทหารทั้งกองทัพบกและ

กองทัพเรือให้เจริญก้าวหน้าตามแบบอารยประเทศ โดยจะเห็นได้จากผลงานของพระองค์ที่ทรงประดิษฐ์สร้างเรือกลไฟของเมืองไทยเป็นครั้งแรก และทรงพระราชนิพนธ์ตำราปืนใหญ่แบบสมัยใหม่ขึ้นเป็นฉบับแรกในเมืองไทย สำหรับใช้ฝึกทหารในรัชสมัยของพระองค์ นอกจากนั้นพระองค์ยังทรงรับตำแหน่งเป็นผู้บัญชาการทหารเรือไทยพระองค์แรกและทรงดำรงตำแหน่งนี้ตลอดพระชนมายุ¹⁵

ส่วนผลทางด้านสังคม เนื่องจากทรงติดต่อกับชาวต่างประเทศเป็นประจำ และได้รับการศึกษาจากพวกมิชชันนารีโดยตรง รวมทั้งทรงไว้วางพระทัยพวกมิชชันนารีมากในด้านการรักษาโรคและทำสุติกรรม และทรงสร้างความคุ้นเคยกับพวกมิชชันนารีอย่างสม่ำเสมอ โดยมีหลักฐานของพวกมิชชันนารีบันทึกไว้ว่า

“วันที่ 12 สิงหาคม พ.ศ. 2378 วันนี้เขาได้รักษาคนไข้หลายคน แต่โดยมากเป็นคนจีน ในเย็นวันนี้ เจ้าฟ้าน้อยเสด็จมาเยี่ยมพวกมิชชันนารี”¹⁶

และ “วันที่ 28 ธันวาคม พ.ศ. 2378 วันนี้มีการเลี้ยงอาหารเย็นที่บ้านกงสุลโปรตุเกส พวกมิชชันนารีได้รับเชิญทุกคน และนอกจากพวกมิชชันนารีแล้ว ยังมีมิสเตอร์ฮันเตอร์ มิสเตอร์เฮล์ กับตันลีซ มิสเตอร์มัว และโยซินดีซิวว่า เป็นแขกมาในการรับประทานอาหารวันนี้ อีก ก่อนเวลาที่พวกมิชชันนารีจะลุกจากโต๊ะ มีมหาดเล็กผู้หนึ่งรับๆ ส่งมาจากเจ้าฟ้าน้อยกล่าวขอโทษต่อพวกแขกในการที่เจ้าฟ้าน้อยมิได้เสด็จมาเสวยร่วมโต๊ะด้วย และบอกหมอบรัดเลว่าหม่อมของเจ้าฟ้าน้อย ประสูติพระธิดา พระองค์ขอเชิญหมอบรัดเล ไปที่พระราชวังให้จงได้ เรื่องนี้มีมหาดเล็กได้บอกอย่างลับๆ เสียอีก แต่ถึงเช่นนั้นในช่วงประเดี๋ยวเดียวก็รู้กันทั้งหมดเพราะนางผู้ประสูติพระธิดานี้มิใช่เป็นคนสามัญ เป็นหม่อมของเจ้าฟ้าน้อย ซึ่งนับเป็นที่สองรองแต่พระเจ้าแผ่นดินของประเทศ”¹⁷

จากข้อความดังกล่าว ทำให้ทราบว่าพระบาท

¹⁴ สานิตย์ เพชรกาฬ. เล่มเดิม. หน้า 30 - 31.

¹⁵ อ่าพัน ต้นทวารวณะ. พระบรมราชจักรีในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ฯ พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว. 2534. หน้า 40.

¹⁶ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 31 จดหมายเหตุเรื่องมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาประเทศไทย. 2508. หน้า 33.

¹⁷ แหล่งเดิม. หน้า 57 - 58.

สมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไว้วางพระทัยและมีความสนิทสนมกับพวกมิชชันนารีมาก และยังให้เกียรติแก่พวกมิชชันนารี คือทรงอภัยยศไมตรีอันดีกับพวกมิชชันนารี ทำให้พวกมิชชันนารียกย่องพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวอยู่มาก ดังที่ได้อธิบายไว้ว่า “เป็นที่สองรองจากพระเจ้าแผ่นดินของประเทศ” และทำให้ชาวต่างชาติที่เข้ามาติดต่อขอราชการต่างๆ ขนานนามพระองค์ว่า “The Second King” เพราะชาวต่างชาติรู้จักพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 ในฐานะเจ้านายที่มีบทบาทในทางการเมืองอย่างมาก โดยเฉพาะด้านการต่างประเทศ นอกจากนั้นมิชชันนารีบางคนยังให้ความเคารพนับถือในความรู้ความสามารถและเห็นว่าพระองค์มีความเหมาะสมที่จะขึ้นครองราชย์ตั้งกรณีคำกล่าวของนายมัลคอมมิชชันนารีอเมริกันซึ่งเข้ามาใน พ.ศ. 2378 ได้อธิบายไว้ว่า

...พระองค์ควรจะได้ครองราชย์มากกว่าพระมหากษัตริย์องค์ปัจจุบัน (รัชกาลที่ 3) ซึ่งเป็นโอรสต่างมารดาที่ขึ้นครองราชย์โดยผิดระเบียบประเพณี ถ้าพระองค์ได้ครองราชย์แล้ว ประเทศสยามต้องเจริญก้าวหน้าไปกว่าที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน... พระองค์มีความคิดที่เป็นเลิศและกว้างขวางจากการที่ได้ติดต่อกับชาวต่างประเทศ นอกจากนั้นยังทรงสนพระทัยศึกษาด้านคณิตศาสตร์ตามหลักของยูคลิดและนิวตัน ตลอดจนมีแนวความคิดเป็นอิสระจากพุทธศาสนา...¹⁸

จากการที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับแนวความคิดและมีความนิยมในวิทยาการตะวันตกทรงมีความรู้ความสามารถมาก ทำให้พระองค์ได้รับความเชื่อถือ ความศรัทธา ความชื่นชมจากประชาชนเป็นอย่างมาก ซึ่งจากความมีบทบาทของพระองค์ในจุดนี้เป็นส่วนสำคัญที่ทั้งสร้างอำนาจทางการเมืองให้แก่พระองค์และในขณะเดียวกันบทบาทของพระองค์ได้สร้างอุปสรรคในความก้าวหน้าให้กับพระองค์เอง

การที่พระองค์ไม่ได้ขึ้นครองราชย์เป็นพระมหากษัตริย์ลำดับที่ 4 แห่งราชวงศ์จักรี นอกจากจะทรงมี

พระชนมายุน้อยกว่ารัชกาลที่ 4 แล้ว การนิยมตะวันตกก็เป็นสาเหตุที่เมื่อรัชกาลที่ 3 เสด็จสวรรคต เหล่าขุนนางไม่ทูลเชิญพระองค์ขึ้นเป็นกษัตริย์ ดังที่รัชกาลที่ 3 ได้กล่าวกับพระยาศรีสุริยวงศ์ก่อนสวรรคตว่า

“การแผ่นดินไปข้างหน้า ไม่เห็นผู้ใดที่จะรักษาแผ่นดินได้ กรมขุนเดชะเล่า ท่านก็เป็นคนพระกรรมเบา ใครจะพูดอะไรท่านก็เชื่อง่าย ๆ...จะเป็นใหญ่โตไปไม่ได้ กรมขุนพิพิธเล่า ก็ไม่รู้จักการงาน ปัญญาก็ไม่สอดส่องไปได้ คิดแต่จะเล่นอย่างเดี๋ยวที่สติปัญญาพอจะรักษาแผ่นดินได้อยู่ ก็เห็นแต่ท่านเจ้าฟ้าใหญ่ เจ้าฟ้าน้อย 2 พระองค์ ก็ทรงรังเกียจอยู่ว่า ท่านฟ้าใหญ่ถืออย่างมอญ ถ้าเป็นเจ้าแผ่นดินขึ้นก็จะให้พระสงฆ์ห่มผ้าอย่างมอญเสียหมด... ท่านฟ้าน้อยเล่า ก็มีสติปัญญารู้วิชาการช่างและการทหารต่างๆ อยู่ แต่ไม่พอใจทำราชการ รักแต่การเล่นสนุกเท่านั้น...”¹⁹

การที่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ทรงมีความสนิทสนมกับพวกมิชชันนารีมากเกินไป ในขณะที่รัชกาลที่ 3 ท่านไม่ทรงนิยมคบค้ากับฝรั่ง และไม่ยอมรับวัฒนธรรมตะวันตก ดังนั้นจึงเป็นประเด็นที่รัชกาลที่ 3 ไม่ทรงเลือกพระองค์ขึ้นเป็นกษัตริย์นอกจากนั้นขุนนางในราชสำนักส่วนใหญ่ยังคงยึดมั่นในแนวความคิดเดิม และถือตามนโยบายของพระเจ้าแผ่นดิน ทำให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ไม่ได้ได้รับความสนับสนุนจากเหล่าขุนนางที่มีอิทธิพลทางการเมืองของประเทศในการเลือกพระเจ้าแผ่นดินในสมัยนั้น

ประเด็นการตัดสินพระทัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการแต่งตั้งพระอนุชาเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคลและยกฐานะให้เสมอกับพระองค์นั้น เกิดจากปัจจัยหลายประการ ดังนี้

ประการที่ 1 พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นพระอนุชาร่วมพระชนนีเพียงพระองค์เดียวของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความสัมพันธ์ด้านฐานะกำเนิดจึงใกล้ชิดกว่าเจ้านายพระองค์อื่น และ

¹⁸ สานิตย์ เพชรภาพ. เล่มเดิม. หน้า 33.

¹⁹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. เล่มเดิม. หน้า 365.

ทรงมีพระชนมายุน้อยกว่ารัชกาลที่ 4 เพียง 4 พรรษา ประกอบกับในขณะนั้นรัชกาลที่ 4 ยังทรงไม่มีพระราชโอรส ดังนั้นพระองค์จึงเป็นผู้ที่เหมาะสมที่สุด

ประการที่ 2 ในสมัยรัชกาลที่ 3 ขณะที่เจ้าฟ้ามงกุฎทรงออกผนวช แต่พระอนุชา เจ้าฟ้าจุฑามณี รับราชการ โดยได้รับแต่งตั้งให้เป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ ดูแลงานทางด้านกิจการต่างประเทศ และยังมีความถนัดทางด้านการศึกษา การช่าง และเครื่องจักรกล ดังนั้นพระอนุชาจึงมีประสบการณ์ทางการเมืองมาก่อนพระองค์ เหมาะสมที่จะให้พระอนุชามาช่วยราชการสำคัญให้กับพระองค์

ประการที่ 3 ในฐานะกำเนิดที่ใกล้ชิด แต่สภาพการณ์ทางการเมืองปลายแผ่นดินรัชกาลที่ 2 ทำให้พี่น้องทั้งสองพระองค์มีความสัมพันธ์ที่แสดงให้เห็นถึงความใกล้ชิดสนิทสนม และห่างเหินกัน รัชกาลที่ 4 ทรงออกผนวช อยู่ในสมณเพศ มีระเบียบวินัย โปรดการศึกษาวิชาการหลักการของศาสนา ปรัชญาและดาราศาสตร์ ในขณะที่พระอนุชาได้ช่วยราชการแผ่นดินโปรดด้านการทหาร และการเล่นที่สนุกสนาน ดังนั้นทำให้โอกาสที่จะได้ประกอบภารกิจร่วมกันมีน้อย และในบางครั้งรัชกาลที่ 4 ยังทรงปฏิเสธในการปฏิบัติภารกิจร่วมกันกับพระอนุชา เช่น เมื่อครั้งสมเด็จพระบรมราชชนนีได้รับพระบรมราชโองการจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวให้บูรณะวัดหงษ์รัตนาราม สมเด็จพระราชชนนีได้กะเกณฑ์ให้พระราชโอรสทั้งสองช่วยเหลือ แต่รัชกาลที่ 4 ทรงปฏิเสธ พระอนุชาจึงทรงทำการบูรณะโดยลำพัง²⁰ ดังนั้นความสัมพันธ์ที่บางครั้งห่างเหินกัน จึงอาจทำให้รัชกาลที่ 4 เกิดความหวาดระแวงว่าถ้าพระองค์ไม่ยกฐานะพระอนุชาให้เท่ากับพระองค์ อาจทำให้เกิดความวุ่นวายในราชบัลลังก์ได้ และการแต่งตั้งเช่นนี้ก็เป็นการประกันความปลอดภัยของพระองค์เองด้วย

ประการที่ 4 ด้วยเหตุที่รัชกาลที่ 4 ทรงชอบวิชาโหราศาสตร์ พระองค์ทรงตรัสแก่เสนาบดีไปฑูลเชิญเสด็จขึ้นครองราชย์ว่า

“ถ้าจะถวายราชสมบัติ แก่พระองค์ ขอให้ถวายแก่เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ด้วย เพราะสมเด็จพระอนุชาดวงชะตาชีวิตดีพิเศษถึงฐานะที่จะเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ถ้าจะถวายราชสมบัติแก่พระองค์เกรงจะอยู่ไม่นานเท่าใด”²¹

อาจจะด้วยความเชื่อในโหราศาสตร์ที่พระองค์เองได้ศึกษาระหว่างผนวช ทำให้พระองค์เสนอแนะเหล่าขุนนางให้เชิญพระอนุชาร่วมครองราชย์ หรืออาจจะทรงเห็นว่าความเหมาะสมของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้ามีอยู่มาก และพระอนุชายังทรงเป็นที่นิยมรักใคร่ของเหล่ามิชชันนารีและประชาชนเป็นจำนวนมาก ถ้าหากไม่แต่งตั้งให้มียศที่สูงเช่นนี้อาจเกิดปัญหาแย่งราชสมบัติได้

บทบาทสำคัญของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว

1. ด้านการทหาร

หน้าที่ของกรมพระราชวังบวรสถานมงคล นอกจากทำการปกครองดูแลเจ้านาย ขุนนางราชการในพระบวรราชวังแล้ว หน้าที่ที่สำคัญประการหนึ่งคือ ช่วยในด้านป้องกันประเทศร่วมกับพระมหากษัตริย์ในยามศึกสงคราม วังหน้าก็รับผิดชอบในการควบคุมกองทัพเป็นทัพหน้า หรืออาจได้รับบัญชาให้เป็นจอมทัพแทนพระมหากษัตริย์ ในยามบ้านเมืองสงบมีหน้าที่ในการจัดเตรียมไพร่พล ฝึกหัดทหารและสร้างสมอาวุธ ซึ่งบทบาททางการทหารของวังหน้าแต่ละท่านจะไม่เหมือนกัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับปัจจัยหลายประการ เช่น ความสนพระทัยของกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ในด้านการทหาร นโยบายของพระมหากษัตริย์ที่จะให้อำนาจทางด้านนี้อย่างไร หรือสถานการณ์ทางการเมืองในขณะนั้น

สำหรับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น พระองค์ทรงมีความสนพระทัยและทำการศึกษาอย่างจริงจังในเรื่องการทหารมาตั้งแต่รับราชการในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อมาถึงสมัย

²⁰ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 1. 2506. หน้า 163.

²¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส. ความทรงจำ. 2530. หน้า 68.

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์สามารถทำหน้าที่ทางด้านทหารได้กว้างขวางกว่าเดิม

ในการจัดแบ่งหน้าที่รับผิดชอบทางด้านกิจการทหารภายในพระบรมราชวัง มีการแบ่งทหารออกเป็นกรมกองต่างๆ หลายนประเภทเพื่อรับการฝึกหัดและมีหน้าที่รับผิดชอบในการปฏิบัติงานแต่ละด้าน เมื่อบรมราชาภิเษกได้มีการโอนกองกำลังทหารที่พระองค์เคยบังคับบัญชาอยู่แต่เดิมซึ่งมีทั้งทหารบกและทหารเรือ ตลอดจนทหารญวนเข้ารับมาฝึกหัดเพิ่มเติมในพระบรมราชวัง นอกจากนี้ รัชกาลที่ 4 ยังโปรดให้ตั้งกองทหารต่างๆ เพิ่มขึ้นในพระบรมราชวัง เช่นเดียวกับที่จัดในวังหลวง²² ซึ่งการจัดแบ่งและแต่งตั้งกรมกองต่างๆ นั้นทำให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสามารถสร้างสมกำลังทหารได้โดยไม่มีขอบเขตจำกัด ทำให้จำนวนทหารวังหน้านั้นมีเป็นจำนวนมาก นอกจากนี้ยังทรงทำการพัฒนาความสามารถความเข้มแข็งของทหารและกองทัพอยู่ตลอดเวลา ทรงจัดให้มีการฝึกแบบสมัยใหม่คือแบบตะวันตกดังจะเห็นได้ว่าการส่งชาวต่างชาติเข้ามาช่วยซ้อมรบในสมัยของพระองค์ ทำให้ทหารของพระองค์ได้รับคำชมจากชาวต่างชาติว่ามีวินัยและมีประสิทธิภาพดีกว่าสมัยก่อน²³ นับได้ว่าการพัฒนาบริหารกองทหารของพระองค์ได้เสริมสร้างความเข้มแข็งให้แก่กองทหารในพระบรมราชวังอย่างมาก นอกจากนี้ยังทรงสร้างสิ่งใหม่ๆ ให้แก่การพัฒนากองทัพเรือคือ การประดิษฐ์เรือกลไฟ การสร้างอู่ต่อเรือ เป็นการสร้างความก้าวหน้าให้กับประเทศด้วย

บทบาททางการทหารของพระองค์ที่มีมากก็สร้างผลเสียให้กับพระองค์เองด้วย คือการที่พระองค์ทรงสามารถขยายอำนาจทางการเมืองได้อย่างไม่มีขอบเขต และการพัฒนาประสิทธิภาพทางทหารให้มีประสิทธิภาพที่ดีขึ้นมาก ประกอบกับทรงอยู่ในตำแหน่งที่จะเป็นผู้สืบราชสมบัติต่อไป การที่มีทหารอยู่ในความควบคุมมากเช่นนี้ ทำให้เกิดความไม่มั่นคงให้กับวัง

หลวงด้วย และมักจะมีผู้คนวิพากษ์วิจารณ์ว่าพระองค์คิดจะประทุษร้ายรัชกาลที่ 4 จนทำให้ฝ่ายวังหลวงต้องทำการเตรียมกำลังอาวุธและทหารไว้มากเช่นกัน ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างวังหลวงกับวังหน้านั้นดำเนินไปด้วยความหวาดระแวงกันตลอดเวลา นอกจากนั้นสภาพการณ์เช่นนี้ยังคงเป็นมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 โดยที่กรมพระราชวังบวรวิไชยชาญซึ่งดำรงตำแหน่งวังหน้าในขณะนั้น ได้ทรงมีทหารอยู่ในความควบคุมเป็นจำนวนมากจนทำให้เกิดความขัดแย้งกันระหว่างวังหลวงกับวังหน้าในเหตุวิกฤตการณ์วังหน้า

2. ด้านการเมือง

เช่นเดียวกันกับบทบาททางการเมือง กรมพระราชวังบวรสถานมงคลจะเข้ามามีบทบาททางการเมืองมากน้อยอย่างไรขึ้นอยู่กับปัจจัยหลายประการ ทั้งการสนับสนุนจากพระมหากษัตริย์ ความสามารถและความสนพระทัยส่วนพระองค์ และสถานการณ์ทางการเมือง

ถึงแม้ว่าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว จะมีตำแหน่งเทียบเท่ากับพระมหากษัตริย์เป็น The Second King แต่พระองค์ก็ไม่ได้ใช้อำนาจทางการเมืองอย่างเต็มที่แต่อย่างใด ด้วยทรงพยายามหลีกเลี่ยงในการเข้าไปเกี่ยวข้องกับกิจการทางการเมืองของประเทศด้วย และการถูกจำกัดขอบเขตอำนาจทางการเมืองของพระองค์โดยรัชกาลที่ 4 ด้วย ทำให้บทบาททางการเมืองของพระองค์ไม่เด่นชัดโดยรวมแล้วบทบาททางการเมืองของพระองค์เป็นไปตามหน้าที่ที่จะต้องทำ โดยหลีกเลี่ยงไม่ได้หรือสิ่งที่รัชกาลที่ 4 มอบหมายให้ทำแทน เช่นในบางโอกาสที่รัชกาลที่ 4 ไม่ได้ประทับอยู่ในพระนครเสด็จประพาสหัวเมือง ก็จะมีทรงออกประกาศมอบหมายหน้าที่ในการดูแลรักษาพระนครและการบริหารราชการแผ่นดินให้แก่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว²⁴ โดยในทางปฏิบัติรัชกาลที่ 4 ทรงเป็นผู้กำหนดการจัดระเบียบมอบหมายหน้าที่ในการงานให้ขุนนางและข้าราชการในวังหลวงปฏิบัติตามปกติ

²² สานิตย์ เพชรกาฬ. เล่มเดิม. หน้า 89 - 90.

²³ แหล่งเดิม. หน้า 93.

²⁴ แหล่งเดิม. หน้า 109.

พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว มีหน้าที่เพียงรับทราบเท่านั้น และปฏิบัติตามนโยบายของวังหลวง ถึงแม้ว่าจะมีกษัตริย์สองพระองค์แต่อำนาจเด็ดขาดในการบริหารราชการแผ่นดินก็ยังอยู่กับวังหลวง ฝ่ายวังหน้าก็ทรงปฏิบัติตามรับสั่งแล้วแต่จะโปรดฯ เช่น ทำพระราชพิธีแทนรัชกาลที่ 4 เป็นที่ปรึกษาในบางเรื่องที่รัชกาลที่ 4 ทรงต้องการ และรับทราบข่าวสารทางราชการที่รัชกาลที่ 4 จะทรงแจ้งให้ทราบ

ส่วนบทบาททางการเมืองระหว่างประเทศของพระองค์ ก็ถูกจำกัดขอบเขตเช่นกัน รัชกาลที่ 4 ยังคงสงวนอำนาจในการติดต่อต่างประเทศและกำหนดนโยบายไว้ที่พระองค์ การทำสนธิสัญญากับต่างประเทศ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว จะทรงรับทราบเรื่องราวในการทำสนธิสัญญาและทำการลงนามร่วมกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในสนธิสัญญาเท่านั้น

แต่บทบาททางการเมืองระหว่างประเทศของพระองค์นั้นไม่ได้ถูกจำกัดขอบเขตไปหมด ทางวังหลวงยังคงให้ความสำคัญแก่พระองค์ในการติดต่อกับต่างประเทศอยู่โดยการให้สิทธิพระองค์มีอำนาจที่จะร่วมแต่งตั้งคณะทูตไปเจริญสัมพันธไมตรีกับต่างประเทศ ตลอดจนมีพระนามร่วมกับรัชกาลที่ 4 ในการออกประกาศเกี่ยวกับการกิจการทางด้านการต่างประเทศ เช่น แต่งตั้งคณะทูตไปยังต่างประเทศ เป็นต้น²⁵

ถึงแม้ว่าพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว จะถูกจำกัดขอบเขตอำนาจทางการเมือง แต่ชาวต่างประเทศส่วนใหญ่จะรู้จักและยกย่องพระองค์เป็นอย่างดี เนื่องจากทรงมีพระราชอัธยาศัยอันดีกับชาวต่างประเทศ ทรงสนใจศึกษาวิทยาการต่างๆ จากชาวตะวันตกรวมทั้งอุปนิสัยของพระองค์แตกต่างกับพระเชษฐา อุปนิสัยและ บุคลิกภาพของพระองค์ทำให้เป็นที่ถูกใจชาวต่างประเทศ และในการส่งพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการของพระองค์ควบคู่กันไปด้วยและประมุขต่างประเทศเหล่านั้นก็ได้มีพระราชสาส์นและเครื่องราชบรรณาการมาถวายพระองค์เช่นกัน

การที่พระองค์ไม่ค่อยมีบทบาททางการเมืองนั้น

นอกจากจะถูกจำกัดขอบเขตโดยวังหลวงแล้ว พระองค์เองก็ทรงต้องการหลีกเลี่ยงที่จะเข้าไปมีบทบาททางการเมืองเนื่องจากทรงเห็นว่าพระองค์มีบทบาททางการเมืองมากอยู่แล้ว และพระองค์เป็นผู้ที่ชาวตะวันตกรู้จักและมีความสนิทสนมใกล้ชิดมากกว่ารัชกาลที่ 4 ทำให้ชาวต่างประเทศมักจะยกย่องความรู้ความสามารถ บุคลิกภาพ พระราชอัธยาศัยของพระองค์ว่าเหนือกว่ารัชกาลที่ 4 จึงทำให้พระองค์พยายามที่จะลดความขัดแย้ง ทรงเกรงว่าจะทำให้รัชกาลที่ 4 ไม่พอพระทัย เพราะรัชกาลที่ 4 ท่านทรงตรัสน้อยพระทัยอยู่บ่อยๆ ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาถึงพระยามนตรีสุริยวงศ์ ตอนหนึ่งว่า

“การซึ่งทูตไปประพุดตีข้าพเจ้าไม่ดีเดียนอะไร ทามิได้ เห็นว่าขอบอยู่หมัด วิตกอยู่หน้อยหนึ่งซึ่งไปพุดว่า ทหารวังหลวงมี 1000 คน ทหารวังหน้ามี 500 นั้นผิดที่จริงไป เขามิจับปดได้ฤฯ ที่จริงทหารวังหลวงมีที่กองพระพลจำนวน 800 เศษรักษาพระองค์ปืนปลายทอก 400 เศษ กับพวกเกณฑ์หัดทหารใหม่อีก 300 เศษ เท่านั้นทหารวังหน้าพวกญวนถึง 600 เศษ ฤฯ 700 ทหารใหม่ถึง 2000 ไม่ใช่ฤฯ ...ในหนังสือพิมพ์ที่เล่าฤฯ ถึงทูตไทยไปลอนดอนนั้น ยังมีมาอยู่อย่างนั้นอยู่นั้นเอง ...ขุนหลวงวังหลวงแก่ชราคร่ำคร่าพอมไซเซเอาราชการไม่ได้ ไม่แข็งแรงโง่เขลาได้เป็นขุนหลวงเป็นเพราะเป็นที่วังหน้า ราชการแผ่นดินสิทธิ์ขาดแก่วังหน้าหมดทั้งสิ้น ถึงการทำสัญญาด้วยอังกฤษทำนุบำรุงบ้านเมืองก็ดี แต่งทูตไปก็ดี เป็นความคิดวังหน้าหมด วังหลวงเป็นแต่อื้ออือแออื้อพุกเพียดอยู่เปล่าๆ เมื่อแขกเมืองเข้ามาหา วังหน้าต้องแอบข้างหลังสอนให้ทูตพุดจึงพุดกับแขกเมืองได้ วังหน้าเป็นหนุ่มแข็งแรง ซี่ข้างน้ำมัน ซี่มาเทศสูงสามศอกเศษ ยิ่งป็นทุกวัน ชอบการทหารมาก มีวิทยาอาคมดี ฤฯมีนึ้แพทย์ หมอมีวิทยานับถือเข้าอยู่ด้วยมาก ผู้หญิงก็รักมากเลี้ยงลูกเมียดี ...ท่านเสด็จไปหัวบ้านค่านเมืองที่ใด ก็ได้ลูกสาวเจ้าบ้านผ่านเมืองและกรมการมาทุกที่ ไปสระบุรีก็ได้ลูกสาวพระปลัดมา ไปราชบุรีเมื่อเดือนทกนี้ ก็ได้ลูกสาวใครไม่ทราบเลยเข้ามา แต่ข้าพเจ้าไปไหน มัน

²⁵ สานิตย์ เพชรกาฬ. เล่มเดิม. หน้า 132.

ก็ว่าขรา ไม่มีใครให้ลูกสาวเลย แต่หาได้จับกระเหมาไม่ แลไกลก็เป็นล้านโล้งไต่ลงไปข้าพเจ้าซื้อเก็บเขาใส่ชุดสำห้ชี มาเที่ยวเล่นจะให้มันว่าหนุ่ม มันก็ว่าแกอยู่นั่นเองไม่มี ใครยกลูกสาวให้”²⁶

บทบาททางการเมืองและบทบาททางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวและความหวาดระแวงของวังหลวงในอำนาจของวังหน้านั้นได้มี มาจนถึงก่อนพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสวรรคต ในขณะที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า เจ้าอยู่หัวทรงประชวรหนักนั้นพระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเสด็จไปเยี่ยม จึงเป็น โอกาสที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมี โอกาสตรัสกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยตรงถึงความหวาดระแวงนี้ว่าไม่เคยคิดประทุษร้าย ต่อรัชกาลที่ 4 เลย แต่ทรงส่องสุมกำลังไว้เพื่อป้องกัน อันตรายจากผู้อื่น ซึ่งพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า เจ้าอยู่หัว ทรงหมายถึงสมเด็จพระยาศรีสุริยวงศ์ เพราะ พระองค์เห็นว่าเป็นผู้ที่มีอำนาจทางการเมืองมากคน หนึ่งและเป็นการไม่ปลอดภัยแก่รัชกาลที่ 4 นั้นเอง ดัง ข้อความที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ ทรงเขียนเล่าความตอนนี้ พระราชทานแก่สมเด็จพระ บรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราช กุมาร เมื่อวันที่ 23 พฤษภาคม พ.ศ. 2436 ว่า

“ในรัชกาลที่ 4 ถ้าจะว่าในส่วนวังหน้ากับวังหลวง ไม่สู้ปกติเรียบร้อยเหมือนรัชกาลที่ 2 ด้วยเหตุว่าวัง หลวงทรงระแวงอยู่แต่เดิมแล้วว่าจะมีคนนิยมวังหน้ามาก ส่วนวังหน้าเล่าท่านจะทรงอะไรมักจะชู้ชามากเกินไป แต่ครั้นเมื่อลงปลาย เมื่อพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ ทรงประชวรอยู่มากแล้ว ทูลกระหม่อมเสด็จไปเยี่ยม ประชวร 2 ครั้ง ไม่โปรดให้ลูกเธออื่นตามเสด็จเข้าไปเลย มีแต่พ่อเชิญพระแสงอยู่คนเดียว ช่างฝ่ายพระบาทสมเด็จพระ ปิ่นเกล้าฯ ก็มีแต่กลีบซึ่งในเวลานั้นเป็นเจ้าจอม มารดาคนโปรด เสด็จเข้าไปเยี่ยม ประชวรถึงในห้อง พระบรรทม พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ เสด็จเข้า มากอดพระบาททรงกันแสงว่า หาช่องที่จะกราบทูลอยู่ช้านานแล้ว ก็ไม่มีโอกาส บัดนี้ไม่มีใคร จะขอกราบทูล แสดงน้ำใจที่ซื่อสัตย์สุจริตต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท มีผู้กราบบังคมทูลกล่าวโทษว่าสมเด็จองค์เสด็จสวรรคต กระสุนดินดำขึ้นไว้ ก็ได้ระดมไว้จริง มีอยู่มากไม่นึกกลัว ใครแต่เป็นความสัตย์จริงที่จะได้คิดประทุษร้ายต่อใต้ฝ่า ละอองธุลีพระบาทไม่มีเลยสักคณะจิตหนึ่ง แล้วถวาย สัตย์สาบานเป็นอันมากซึ่งเตรียมไว้แล้วเพื่อจะป้องกัน ผู้อื่นเท่านั้น ทูลกระหม่อมก็ทรงพระกันแสงกอด พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ และทรงแสดงความเชื่อ ถือ มิได้มีความรังเกียจอันใดในข้อนั้น”²⁷

²⁶ โสมทัต เทเวศร์. เล่มเดิม. หน้า 171 - 174.

²⁷ แหล่งเดิม. หน้า 176 - 178.

บรรณานุกรม

- จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 เล่ม 1.** กรุงเทพฯ : องค์การคำครุสภา, 2528.
- _____. **พระราชหัตถเลขา เล่ม 1.** กรุงเทพฯ : องค์การคำครุสภา, 2506.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าพระยา. **ความทรงจำ.** กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้ง, 2530.
- _____. "ตำนานวังหน้า," ใน **ประชุมพงศาวดารภาคที่ 13.** กรุงเทพฯ : องค์การคำครุสภา, 2507.
- ถนอม นพวรรณ. **พระบวรราชานุสรณ์ พระบาทสมเด็จพระปวเรนทราเมศ มหิศเรศรังสรรค์ พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว,** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จันทว่า, 2534.
- ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4.** ม.ป.ท., ม.ป.ป.
- ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 31 จดหมายเหตุเรื่องมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาในประเทศไทยสยาม.** กรุงเทพฯ : องค์การคำครุสภา, 2508.
- สานิตย์ เพชรกาฬ. **บทบาทและพระบวรราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว.** ปริญญาโท อนุ.ม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2522.
- โสมทัต เทเวศร์. **เจ้าฟ้าจุฑามณี.** กรุงเทพฯ : วัชรินทร์การพิมพ์, 2513.
- อำพัน ตันทวรรณนะ. "พระบรมราชจักรีในพระบาทสมเด็จพระปวเรนทราเมศ มหิศเรศรังสรรค์," ใน **หนังสือที่ระลึกวันตรงกับเสด็จสวรรคตในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จันทว่า, 2534.
- แอ็บบ็อต โลว์ มอฟเฟ็ท. **แผ่นดินพระจอมเกล้า.** แปลโดย นิจ ทองโลภิต. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สมาคมนักเขียนแห่งประเทศไทย, 2520.